

կը խնդրեն Ֆաթիմի խալիֆաներէն որ ներուստ չնորհուի, բայց անօգուտ: Երբ Երուսաղէմի Պատուին Բ. թագաւորը իր կարգին 1123 Փետրուարին գերի կը առնուի Եգիպտոս և հոն մինչև 1124 Օգոստոս 29 մնալով՝ ազատ կ'արձակուի. յետոյ կը խնդրէ հոն գտնուող ուրիշ բանաւարկեալներու ալ արձակումը և շատերունը կ'առանայ, բայց Փօֆրուս կը մնայ զարծեալ:

Ամէն կողմէ ճարահատ ազնուականին ընտանիքը և Խաչակիր միեկըր Երուսաղէմի Յակոբիկ եկեղեցականներու միջոցաւ կը գրին այն ատենի Երուսաղէմի Հայոց Եպիսկոպոսին որպէսզի ան ալ իր կողմէ անգամ մը գրմէ Եգիպտոսի Ֆաթիմի խալիֆա Ալ Հաֆըզ Պիլլահին և բանտարկեալին ազատումը խնդրէ: Յաջողութեան պարագային անոնք հայ Եպիսկոպոսին կը խոստանան շատ մը «գեղեցիկ խոստումներ» և ի միջի ալոյց իրեն տալ ամբողջ գիւղ մը, հաւանաբար Առէսիէ կամ Պէյթ Երիֆ:

Խաչակիրները գրաւէին որ Եգիպտոսի մէջ Հայերը մեծ իշխանութիւն ունէին և խմայած էին որ Վահրամ Պահլաւունի կը վարէր վէզիրութեան պաշտօնը և ստացած էր «Թաճ էլ Տօուլէ» (կոչարութեան թագ) տիտղոսը:

Երուսաղէմի Հայոց Եպիսկոպոսը, տեղի տալով իրեն եղած խնդրանքներուն, 1136ին կը միկնի Եգիպտոս և Վահրամ Պահլաւունի պաշտպանութեան միջոցաւ կը յաջողի իր ձեռնարկը գլուխ հանել, ինչ որ Խաչակիր իշխանութեան առջև մեծապէս կը բարձրացնէ այն ատեն հայերու վարկն ու հեղինակութիւնը:

ԳՐ. ՄԱՐԴՈՒՐ ՖԱԹԻՄԻ

Աղբիւրներ. — Universal History of the World, Edited dy T. A. Hammerton, 1928-9 London. Vol. 5 and 6:

Michel de Marache անուն Յակոբիկ զպիրի մը ձեռագիրը 1138 ին գրուած և պատմուած Abbé Martinի կողմէ Journal Asiatiqueի 1888 Նոյ. - Դեկտ. Թիւին մէջ, էջ 487:

ԶԱՏԱԳՈՎԱԿԱՆ

«ՅԻՐՈՒՄ ՆԱԶՈՎՐԵՅԻ»

Այդ խորագրին տակ Մ. Տէրպետեան, Պատմիկ Հայրենիք Անապոլիս Ապրիլի Թիւին մէջ (էջ 89-106) ուղած է քննութեան ենթարկել Յիսուսի անձին պատմականութիւնը, և յանգնած ու յանգած է այն եզրակացութեան թէ Քրիստոսն իրական հիմը, որ Աւետարանի մէջ պատմուած է և քարոզուած Առաքեալներէն, իրրեւ պատմական անձ չէ ապրած այս երկրապագայի վրայ, այլ՝ առասպելական անձ մըն է ան և հետեւաբար անոր մասին զբուռած հրաշալի պատմութիւններ պատմութիւն չեն, այլ առասպել և այլարանութիւն...:

Տէրպետեան կ'ըսէ թէ ինքն ստաջին անգամ 1913ին, Երկուրի Մայիս և Յունիս Թիւերուն մէջ, Մանկաստանի հետեղութեամբ, հրատարակած է յօդուածաշար մը, և ի՞նչ չէ՞մ սխալիր, գրեւել կուտայ, այդ եղած է ստաջին հայերէն հրատարակութիւնը Յիսուսի պատմականութիւնը կասկածի տակ դնող: Եւ ինքն բաւական ժամանակ յետոյ խմայեր է թէ իր գրածները առիթ առած են շատ մը քննադատութեանց այն ժամանակներն հրատարակուող հայերէն կրօնական թերթիքում մէջ: Բայց զժրախտաբար առիթ չէ ունեցիր կարգաւոր այդ քննադատականները, հետեւաբար չի գրեւել թէ ինչ պատմական կամ գրական ապացոյցներու վերայ յենած են անոնք: Բայց ապահով է եղիր որ անոնց միակ զէնքը կոյր հաւատքն է (*):

Տէրպետեան իր այդ յօդուածաշարքը հրատարակելէն ճիշտ 16 տարի ետքը,

(*) Տէրպետեանի յուզած խնդիրներու առիթ Արեւիկ Թիւրքմենեան 1914ին հրատարակած է «Պատմական Յիսուս Քրիստոս» գրքիկը, Մարգարեանի ներս և Մարգարեանի սպորանքն: Պատմագիտական և միանգամայն ժողովրդական խաչ գրած մը, ինքնուրու պայայցներու վրայ և ոչ թէ «կոյր հաւատք» վրայ, որ չախալաւուած են Տէրպետեանի նման տաճարախոհներուն եզրակացութիւնները: Արեւիկ եւ՞ որ այս անգամ ալ, Կանիւիկի ՀԻՔՂԷՆ ՍԻՆՆԻ կըսովով, հաւատով և գիտութեամբ ներեց Տէրպետեանի գրածները:

նորէն ձեռք առած է միենայն խնդիրը, զըմբախտարար առանց հեռաքրքրուելու այն քննադատականներով, որոնք եղած են այն առան իր գրութեան մասին, և 16 տարի ետքը, չես գիտեր ինչ պէտքի և հորհրդի տակ, երբ ձեռք կ'առնէ միենայն խնդիրը, չ'ըսեր մեզի թէ այս անգամ որո՞ւն հետեւելով գրած է իր յօդուածը Հայրենիքի մէջ. վասնզի ամբողջ յօդուածը, հակառակ իր պատմագիտական երևոյթին, զուրկ է անաշու քննադատութեան մը ներկայդէն, և յայտնի կերպով ծաղրանք մը ունի իր քննադատած նիւթին հանդէպ և նախատինք մը անոնց, որ կը հաւատան Յիսուսի-Քրիստոսի անձին և գործին: Տէրպէտէրեանի յօդուածը բանաբազուկութիւն մըն է օտար գրողներէ, և իր ինչ ինչ մէջբերումներէն կ'երևի թէ հայրենի Աւետարան իսկ չէ կարդացեր, կամ եթէ կարդացեր է, հարեանցի կարդացեր է նոյնպէս պատմական գործեր(*):

Տէրպէտէրեան՝ պատմութեան, գիտութեան, տրամաբանութեան և այլ շրջանցիկ անուններով կը կարծէ հերքել Յիսուսի պատմականութիւնը, և սակայն չ'ըսեր կամ չի գիտեր թէ ինչէ՞ր խօսուած և գրուած են 1913էն ի վեր իր քրքրած նիւթին վրայ, և a priori կը համարձակի յայտարարել թէ «կոյր հաւատքի» վրայ հիմնուած են անոնք:

Այսպիսի ծանրակշիռ խնդիր մը նոր քննադատութեան մը ենթարկելու առթիւ իրաւամբ կ'սպասուէր որ Տէրպէտէրեան խօսեր նաև այն հեղինակներու վրայ, որոնք կ'ընդունին Յիսուսի պատմականութիւնը, և բաւական չհամարէր իրեն Couchoud-ներու կարծիքները իրացնել, առանց տալու անոնց անունները:

Քննադատի մը ուղղամտութիւնը կասկածի կ'ենթարկուի, երբ միակողմանի է այն, և միակողմանի ու գիտամետաֆիզիկական Տէրպէտէրեանի քննադատութիւնը: Տէր-

պէտէրեան իր մօքին մէջ գրեր է թիզ մը, թէ Յիսուս պատմական անձ մը չէ, և իր բոլոր ջանքը կը գտնայ այդ թիզին պաշտպանութեան շուրջ, և այս է պատճառը որ միայն այդ թիզին նպաստաւոր կարծիքները կը յայտնէ: Մինչ պատմական ճշմարտութիւնը և տրամաբանական ճշդութիւնը պարտք կը դնեն գիտուն և անաշու քննադատի մը վրայ, որ գիտութեան և ճշմարտութեան սիրուն, խնդիրը քննէ և քննադատէ ամէն կողմէ, և թէ հնարաւոր է, յառաջ բերելով մասնագէտ և վստահելի հեղինակներուն բոլոր թեր ու գէժ փաստերն ու կարծիքները, և անոնց բաղդատական ուսումնասիրութեամբը յանդի եզրակացութեան մը:

Տէրպէտէրեանի պատմագիտութիւնը և այսպիսի խնդիր մը մօտենալու կերպը շոշոփանք մըն է, և ոչ թէ անկեղծ փափաք մը ճշմարտութիւնը հետազօտելու, և ասիկա դաշխակցութիւն մըն է ինքնին:

Տէրպէտէրեան թէև կը ջանայ վստահացնել իր ընթերցողները թէ ինքն չուզեր մէկուն հաւատքը վրաւորել, այլ միայն կ'ուզէ խօսիլ անոնց որ բարոյական ոյժ և գիտակցութիւն ունին չարիքէ խուսափելու, անոնց որ առանց նախապաշարումի և կիրքի, բարեմիտ և քաջասիրտ են աշխարհի խնդիրներ ուսումնասիրելու և անվերապահօրէն յայտնելու իրենց պաշտպանը, և սակայն իրականութեան մէջ ան «կոյր հաւատք» ունեցող կ'անուանէ նաղովրդի Յիսուսին պատմականութիւնը ընդունողները, կը ծագրէ կրօնքի բարոյականը և նոյն իսկ կը դատապարտէ Քրիստոնէութիւնը, ինչպէս հակասութեանց պրկումներուն մէջ. վասն զի երբ իր յօդուածին սկիզբը կ'ըսէ. «Աշխարհի տարածութեան մօտաւորապէս կէսին վրայ քաղաքակիրթ մարդկութեան մէկ երրորդը կ'աշխատի այսօր քրիստոնեայ դրօշի տակ և քրիստոնեայ ազգերու ձեռքին մէջն է ցարդ մարդկային յառաջդիմութեան զեկը», յետոյ գիտել կուտայ. «Եթէ այն միլիոնաւոր և միլիոնաւոր քրիստոնեաներն որ թէև տարբեր լեզուներով ու տարբեր բարեքերով, բայց նախապէս Միջերկրականի եղերքներուն և հեղհեղէն ամբողջ աշխարհի վրայ ապրած, գործած ու տանջուած են անոր (= Յիսուսի) իսէալովը,

(*) Եւ իր յօդուածին մէջ աստղադրութեան հիմնկանոններէն հետեւելով համարելով, հախմիմեթ աստղագիտութեան և նուիրադրութեան անուններուն իսկ ծանօթ չէ, և զոր օրինակ, **Այսրիմուս**, **Փարիմուս**, **Կալադիմուս**, իր բանադրած գիբեռուն աստղադրութեան համեմատ անուններով: Եւ **Վուրիմուս**, **Ֆիլաիմուս**, **Կալադիմուս** անուններով:

գլխաւոր իրականութիւնը, տեղեակ ըլլալին, թէ առասպելներն են անոր կուսական ծնունդը և աստուածային յարութիւնը, — պատմութիւնը բոլորովին տարբեր կերպով ընթացած պիտի ըլլար ապահովարար և մեր մօլորակի կէսը տարբեր երևոյթ մը պիտի ունենար այսօր: Իսկ յետոյ կը վճռէ. «Միւս կողմէն Յիսուսի անունով է որ գործուած են պատմութեան մեծագոյն եղեւնները և անոր անունով մղուած են մեծագոյն պատերազմներ», և այլն: Հրաշալի չէ՞ Տէրպէտէրեանի պատմագիտութիւնը և տրամաբանելու մեթոտը:

Եթէ կարելի չէ խօսիլ անոնց հետ որ կուրօքէն կը հաւատան Յիսուսի կուսական ծնունդին, յարութեան, և այլն, արդեօք կարելի՞ է ականջ դնել քննադատի մը որ պատմութեան մեծ զէպքերը չի տեսներ աշխատ ինչպէս որ են, և կը կարծէ որ ատոնք իր և իրեն նմաններուն կամքէն կախուած իրողութիւններու կը նմանին, զորս կարելի ըլլայ յեղաշրջել քննադատական գրչով մը: Աշխարհի պատմութեան մէջ, Քրիստոնէութեան պէս կա՞յ ուրիշ իրականութիւն մը, որ հիմնուած ըլլայ առասպելական անձի մը անունին և գործին վրայ և առանցք եղած ըլլայ քաղաքակրթութեան մը: Կա՞յ այսպիսի չքնադ իրականութիւն մը:

Ահա՛ այսօր Մեծն Ռուսիա մեր աչքերուն առջև պատուեց մէկդի նետեց Աւետարանը, ուրացաւ պատմական Յիսուսի գոյութիւնը, արհամարհեց կրօնքն ալ և լղբահեց, — զո՞հ է քննադատ Տէրպէտէրեան իրերու առած այս ընթացքէն: Մարդկային պատմութիւնը բոլորովին տարբեր ընթացք մը առա՞ւ, և մեր մօլորակին եթէ ոչ կէօք, զո՞հ է այդ մէկ փոքրիկ կէտը, իր իսկ երեւակայած կերպով, տարբեր երևոյթ մը ունեցա՞ւ այսօր:

Ի՞նչպիսի իրականութիւններու տակաւնաւան եղանք և կ'ըլլանք սա՛ մեծ պատերազմէն իվեր, որ բարեբախտաբար Յիսուս-Քրիստոսի անունով չմղուեցաւ, և նոյն իսկ սա՛ մեր հայացի նեղ շրջանակի մէջ, ինչէ՛ր տեղի ունեցան և կ'ունենան զեռ, որոնք տեղի պիտի չունենային երբ . . . ասնկ ըլլար, հայ ժողովուրդը պիտի չփճանար երբ . . . նանկ ըլլար, և նոյն

և նոյն իսկ այս պահուս հայ զաղութները հանգիստ պիտի վայելէին երբ . . . երբ . . . երբ . . . :

Երեւնելով պատմութիւն կը շինուի՞:

Երեւնելով կը փոխուի՞ն մարդկային կեանքին պատմութեան զէպքերն ու զէմքերը:

Ասիկա քննադատութիւն չէ, ասիկա տրամաբանութիւն չէ, ասիկա պատմագիտութիւն չէ:

Մենք պիտի չգրադէլինք Տէրպէտէրեանի «Յիսուս նազովրեցի»-ով, եթէ զայն թակղած չըլլալին կարգ մը հաւատացեալ երիտասարդներ, որոնք զէ՛ Մոնթէյիտէյէն իրենց բողոքը կը հասցնեն Սիւնին, ընդդէմ այդ յօդուածին:

Յիսուս-Քրիստոս նոր չէ որ կը քննադատուի, Աւետարանը այսօր չէ որ կը ծաղրուի, քրիստոնէութիւնը՝ պատմագիտութեան անունով՝ հիմայ չէ որ կը դատափեաուի:

Ո՛չ մէկ նորութիւն Տէրպէտէրեանի ըսածներուն մէջ:

Պօղոս Առաքեալ շատ ուժեղ պաշտպանութիւն մը ըրաւ Յիսուսի անձին ու գործին համար քրիստոնէութեան առաջին դարուն մէջ իսկ: Եւ նոյն իսկ յայտարարեց որ եթէ Քրիստոս յարութիւն չէ առած, այն ատեն ընդունայն է հաւատքը հաւատացեալին, և ընդունայն է քարոզութիւնը առաքեալին:

Արիոս և Նեստոր շատ աւելի ծանրակշիռ սրբադրութիւններ տաջարկեցին իրենց ժամանակներուն, Յիսուս-Քրիստոսի մասին տրոգ աստուածաբանական ըմբռնումներու և դատանքի մէջ, և սակայն, չկրցան խախտել հաւատքին ժայռը:

Այսօր ալ միադաւանութիւնը (կարելի է ըսել զարուս՝ նիստրալոնութիւնը) կը մղէ ամէնէն զօրաւոր պայքարը Յիսուսի աստուածաբանական ուղղափառ բնութեամբին զէմ, բայց Աւետարանի և առաքեալներու պատկերացուցած Յիսուսին գլխաւորը անսլալ կը մնայ:

Տարբեր են կրօնքին և գիտութեան կալուածները: Տէրպէտէրեան ամէնէն մեծ սխալը գործած է կրօնքի կալուածին վերաբերեալ խնդիր մը փոխադրելով իր հասկըցած գիտութեան կալուածին մէջ: Այդ երկուքը թէ և տարբեր են իրարմէ, բայց

հակառակ չեն իրարու: Բնական է որ այս ցուցմունքներ չեն մաներ Տէրպէտէրեան-ներու ուղեղին մէջ, որոնք նման են անգլի-բան չեն կրնար տեսնել: Յիսուսին պատ-մականութիւնը, աստուածութիւնը և այլն կրօնքին կը պատկանին, և հաւատքը, ոչ թէ «կոյր հաւատք», զօրաւոր ազդակ մըն է մօքի զժուարթութիւնները հարթե-լու համար:

Գիտուն մը, ճշմարիտ գիտուն մը չի կրնար հաւատք չունենալ:

Ճշմարիտ պատմագետ մը չի կրնար ուրանալ Յիսուս - Քրիստոսի պատմակա-նութիւնը:

Ճշմարիտ քննադատ մը անկարելի է որ չկարենայ դանդաղանել իրողութիւնները հրաշապատումներէն:

Այո՛, Յիսուսի ծագումը չառ խո-նարէ է: Եւրոպական հովիւներ միայն վկա-յեցին անոր մարդկօրէն:

Այո՛, Յիսուս աշխարհի յաւակնու-թիւններ չմշակեց որպէս զի իր անձով և գործերով գրաւեցներ իր միջավայրը և նման թու ասիւթ ընծայէր յայտնի պատ-միչներու պատմութիւններ գրել տալու իր մասին:

Յիսուս ընդհակառակն անանկ պահեր ունեցաւ որ նոյն իսկ իրենները խնթի տեղ գրին զինքը և չհաւատացին իրեն: Բայց ան էր նոյնինքն պատմական Յիսուսը, որ ապրեցաւ այս երկրագունդին վրայ: Ինքն պատասխանատու չէ անոնց որ իր մասին էւել պակաս բաներ գրեցին, և ինչ որ գրեցին չկրցան գրել պէտք եղածին պէս:

Պօղոս տուաւ այս երեւոյթին բացա-տրութիւնը: Ինչո՞ւ կը դարմանաք ըսաւ նշանաւոր առաքեալը որ Յիսուս իր Աւե-տարանը քարոզելու համար ընտրեց աշ-խարհի անուսները, բան մը չարժողները, խեղճ ձկնորսները: Վասն զի ամէնէն յա-սաջ անոնք պիտի հասկնային զինքն և ոչ թէ հոմէական կայսրութեան գործա-վարները Պաղեստինի մէջ, այսինքն Պի-ղատոսի պէս մարդիկ, որ չէին կրնար հաս-կընալ թէ ի՞նչ է ճշմարտութիւնը:

Յիսուս-Քրիստոս պատմական է, և ասոր ամէնէն զրօական ապացոյցն է իր պատրաստած աշակերտութիւնը: Տէրպէ-տէրեանի համար պատմական անձեր են Պետրոս և Պօղոս առաքեալներ: Թողունք

Պօղոսը, եթէ Պետրոս պատմական անձ մըն է, Յիսուսին աշակերտած Պետրոսն է ան: Ուրեմն ի՞նչպէս Պետրոս կ'ըլլայ պատմա-կան անձ, իսկ Յիսուս՝ առասպելական:

Տէրպէտէրեանի հասկըցած ու հետե-ւած քննադատական միակողմանի մեթո-տով կարելի է պատմական նշանաւոր ան-ձերը վերածել առասպելական գէմքերու, ինչպէս երբեմն ըրին Նարեկեանը և իր 12 զօրավարները, և ինչպէս որ Ամերիկայի նախագահ Թէոդոր Րուզվելթն ալ, օրի-նակի և հեզնանքի համար, վերածուած է զուարճալի առասպելի մը Տքթ. Թօրպըրնի կողմէն (տե՛ս Պատմական Յիսուս Քրիստոսը, էջ 99-102):

Տէրպէտէրեանի հասկըցած և կիրարկած քննադատութեամբ կարելի է կասկածի տակ ձգել նոյն ինքն իր ծագման և գոյու-թեան պատմութիւնը: Կրնա՞յ Տէրպէտէր-եան, իրմէ հաշուելով, երկու հարիւր տարի ետ երթալ և ըսել մեղի թէ որմէ՞ սերած է ինքն. միայն երկու հարիւր տարի, և ոչ թէ 2000 տարի, ուր գրուած է Յիսուս Քրիստոսի պատմութիւնը, բարեմիտ և հաւատացեալ մարդոց ձեռքով, որոնցմէ Ղուկաս միայն, իբրեւ բժիշկ, այսինքն իբ-րեւ իր ժամանակի գիտուն մարդը, բաւա-կան խնամքով գրած է Յիսուս-Քրիստոսի և առաքելոց պատմութիւնները, իր Աւետա-բանով և Գործք Առաքելոցով, ստուգելով ամէն ինչ անոնցմէ, որոնք ականատես ե-ղած էին Բանին: Պէտք է զո՞ր ըլլալ որ զոնէ այդպիսի բան մը կրցած են գրի առ-նել Աւետարանագիրները, իւրաքանչիւրը իր կարողութեան, իր հետաքրքրութեան և իր հաւատքին չափով:

Յիսուս-Քրիստոս և իր Աւետարանը հիմը կըստ է կրօնքի մը, որուն միայն կը պարտի աշխարհ իր այսօրուան քաղաքա-կրթութիւնը իր բոլոր բարիքներով: Եթէ այս քաղաքակրթութեան շնորհիւ լուսա-ւորուած աշխարհի մէջ չարիքներ ալ կան, Քրիստոնէութիւնը չէ ասոր պատասխա-նատուն: Յիսուս-Քրիստոս յայտնուեցաւ աշխարհի որպէս զի աւելի՛ լոյս, աւելի՛ կեանք ունենան մարդիկ, բայց մարդիկ ընդհանրապէս խաւարը սիրեցին: Յանցան-քը իրենց է: Խօսելով միայն հայ ժողո-վուրդին տեսակէտէն, պիտի ըսենք որ հայութիւնը կորսուած կ'ըլլար մարդկա-

յին պատմութեան բնմէն, եթէ լուսաւորուած չըլլար Յիսուս Քրիստոսի Աւետարանով: Հայութիւնը շատ բան կը պարտի Աւետարանին, և շատ կը ցաւինք որ Տէրպէտէրեանի նման քննադատներ իրենց հետաքրքրութիւնը կը պտտցնեն նիւթակաշնութեան աւաղուտ անապատներուն մէջ, ուր ամէն բան չոր է, ուր չկայ կեանք:

Կը ցաւինք որ Տէրպէտէրեաններ զիտութեան և պատմութեան անունով ոճիրներ կը գործեն գալթակղկցնելով բարի հոգիները իրենց շոշոկանքներով:

Կը ցաւինք մանաւանդ անոր համար որ Տէրպէտէրեան ծանօթ չէ, ինչպէս կ'երեւի իր միակողմանի դատողութենէն, ոչ պատմութեան, ո՛չ մարդկային հոգեբանութեան ո՛չ ալ հոգեբանական գիտութեան նորագոյն յայանութիւններուն, և ասոր համար չէ կրցած աստուածաբանութիւնը գտնել կրօնքէն, և Յիսուս-Քրիստոսը դիտել իր պարզութեան մէջ, այլ նայած է անոր վրայ միայն հրաշագործութիւններու մէջէն: Եթէ Տէրպէտէրեան անկեղծօրէն կը հաւատայ Աստուծոյ զոյգութեան, ինչպէս որ կարծիք կուտայ իր յօդուածին սկիզբները, այն ատեն կը հալին իր մտքին բոլոր դժուարութիւնները և մաքուր քննադատութիւնը, ո՛րչափ ալ աններող ըլլայ, կ'օգնէ իրեն անանկու համար ճշմարտութեան լոյսը որ կը ճառագայթէ պատմական Յիսուս-Քրիստոսի անձէն և գործէն: Որովհետեւ, Առաքեալի ըսածին պէս, Յիսուս Քրիստոս միւննոյն է երէկ և այսօր և յաւիտեան: Պէտք չէ դանդաշել տեսակ ուսումներու, գրութիւններու և մեթոտներու անունով:

Տեսնուած է այս աշխարհի վրայ որ առասպելական անձի մը հակապատմական, հակաարամբանական, հակադիտական խօսքերուն և գործերուն վրայ կրօնք մը հիմնուած ըլլայ: Կարելի՞ է ասանկ քիզ մը նետել մէջտեղ և պաշտպանել զայն, ինչպէս որ կը փորձէ, ընել Տէրպէտէրեան: Մենք չենք հասկընար այսպիսի կրօնք մը և այսպիսի քննադատութիւն մը:

Գիտութեան ու պատմագիտութեան խտուածիւնը միայն ու միայն կրօնքի՞ համար պիտի գործածենք: Եթէ այո՛, այն ատեն մենք Սուրբ Պօղոսի հետ կը պատասխանենք և կ'ըսենք. — Եթէ Հրեա-

ները նրա՞յ կ'ուզեն, եթէ Յոյներ իմաստարիւն կը փնտեն և եթէ Տէրպէտէրեան պատմական աստղարիւն կը պահանջեն, մենք ալ կը քարոզենք խաչեալ Քրիստոսը Հրեաներուն զայրակրորիւն, Յոյներուն յիմարտարիւն և Տէրպէտէրեանը ապշարիւն: Բայց անոնց որ կոչուած են, բոլորին ալ կը քարոզենք Յիսուս-Քրիստոսը, Աստուծոյ զօրութիւնը, Աստուծոյ իմաստութիւնը և Աստուծոյ յայանութիւնը: Որովհետեւ Աստուծոյ յիմարը ուրիշներէն աւելի իմաստուն է, Աստուծոյ տկարը, ուրիշներէն աւելի զօրաւոր է, և քարեմիա հաւատացեալը նիւթապաշտ քննադատներէն շատ աւելի ողջմիտ է (Հմմտ. Ա. Կրկն. Ա. 17—31):

Մենք չենք ուզեր վէճի և քննադատութեան ենթարկել անվիճելի և անքննելի իրողութիւնները: Ասիկա զուր ջանք մը պիտի ըլլար և անօգուտ վատտակ: Եւ այս սկզբունքով ալ խորհուրդ կուտանք Հայդ. Եկեղեցւոյ հաւատարիմ զաւակներուն՝ չաղղուել ամէնեւին Տէրպէտէրեանը, յանուն պատմութեան և գիտութեան արտադրած կարծիքներէն: Իսկ անոնք որ կ'ուզեն իրենց հետաքրքրութիւնը գոհացնել այդպիսի թերուզեմ կարծիքներու մասին, թող կարգան վերեւ յիշուած Պատմական Յիսուս Քրիստոսը վերնազրով ժողովրդական գրքոյկը(*):

ԽՄԲԳՐ. ՍԻՈՆԻ

(*) Եւգեն Յիսուս Քրիստոսի պատմականութեան գրածէն Բիսսետայ աշխարհի ամենէն ազատիս խաղկեղէն Bousset, Case, Harnack, Julecher, Von Soden, J. Weiss, 1911—1916, և անկէջ ետք փաղանգ մը նշանաւոր նեղիմանկեալ քե՛ւ եւրոպա եւ քե՛ւ Ամերիկայ: